

Каханоўскі, А. Г. Сацыяльныя аспекты мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі (60-я гг. XIX – пачатак XX ст.) / А. Г. Каханоўскі // XXI век: актуальныя праблемы історычнай навуцы: Матэрыялы міжнароднага навучнага канфэрэнса, прысьвечанага 70-годдзю іст. фак. БГУ. Мінск, 15–16 апр. 2004 г. / Рэдкал.: В. Н. Сідорцов. (отв. ред.) і др. – Мн: БГУ, 2004. – С. 213–215.

А. Г. КАХАНОЎСКИ
Рэспубліка Беларусь, г. Мінск

САЦЫЯЛЬНЫЯ АСПЕКТЫ МАДЭРНИЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСІ (60-Я ГГ. XIX – ПАЧАТАК XX СТ.)

Разуменне сацыяльнай змены шматграннае, яно ахоплівае трансфармацыю сацыяльных структур, узнікненне і развіццё сацыяльных груп, форм іх узаемадзеяння і паводзін [4, 146]. Сацыяльныя змены, што адбываліся ў Беларусі 60-х гг. XIX – пачатку XX ст., атрымалі сістэмны характар. Яны закранулі практычна ўсе сферы чалавечага жыцця і паводзін і найперш выявіліся ў працэсах дыферэнцыяцыі і стратыфікацыі грамадства, урбанізацыі, павелічэння сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва, пашырэння пісьменнасці і адукацыі, секулярызацыі, росту палітычнай актыўнасці. Прастор ім быў нададзены рэформамі 60–70-х гг. XIX ст. Вызваленне сялян стымулявала пераход ад сістэмы прымусявай працы да вольнай, а таксама да рыначна-капіталістычных метадаў развіцця. Рэформы праніклі ў глыбокія слаі традыцыйнай сацыяльнай рэчаіснасці, таму што гэта было падрыхтавана выяўленнем цэннаснай матывацыі [2, 140], але іх уздзеянне ў Беларусі было акрэслена, з аднаго боку, тым, што на тэрыторыі беларускіх губерняў некаторыя з урадавых праектаў рыхтаваліся і выпрабаваліся, а з другога – уздзеянне рэформ было абмежавана кірункам нацыянальна-культурнай палітыкі, неабходнасцю змагання з польскімі ўплывамі і ўсталяваннем рэжыму абмежавальных законаў. У перыяд правядзення рэформ ніякіх істотных сацыяльных змен не назіралася, больш заўважнымі яны сталі з 1880-х гг., асабліва глыбокія пераўтварэнні адбыліся к канцу XIX – на пачатку XX ст.

Шматграннасць і комплекснасць адзначаных сацыяльных пераменаў патрабуе выкарыстання даследчыцкага патэнцыялу адной з сацыялагічных макратэорый: фармацыйнай, цывілізацыйнай ці мадэрнізацыйнай. Апошняя з пералічаных эфектыўна можа быць прыменена для аналізу сістэмных пераўтварэнняў у эканоміцы і грамадстве Беларусі на этапе складаных і супярэчлівых змен у 60-х гг. XIX – пачатку XX ст. Да яе толькі нядаўна сталі звяртацца айчыныя гісторыкі, хаця мадэрнізацыйная парадыгма прайшла працяглы шлях удасканалення ў сусветнай навуцы. Сутнасць мадэрнізацыі – змена традыцыйнага (аграрнага) грамадства індустрыяльным (сучасным). Мадэрнізацыя ўяўляе сабой комплексны працэс, які закранае розныя сферы жыцця – эканамічную, сацыяльную, палітыка-прававую, культурную. З мадэрнізацыйнай шчыльна звязаны працэсы індустрыялізацыі, урбанізацыі, станаўлення нацыі, змен у менталітэце насельніцтва, фарміравання іерархічнай сацыяльнай структуры грамадства.

Тэхналагічна працэс мадэрнізацыі быў звязаны з пераходам і пашырэннем фабрычна-заводскай індустрыі, з’яўленнем і ўкараненнем у вытворчасці машын. Колькасць фабрык і заводаў у Беларусі за 60–90-я гг. XIX ст. павялічылася ў 15 разоў, а аб’ём вытворчасці на іх узрос у 37 разоў. Сродкі вытворчасці ў гэты час склалі 32 % ад усей прамысловай прадукцыі Беларусі [1, 133, 134, 186, 187]. Гэты паказчык некалькі ніжэй, чым сярэдні (40 %) па Расійскай імперыі, але трэба ўлічваць традыцыйную спецыялізацыю прамысловасці Беларусі па перапрацоўцы мясцовай сельскагаспадарчай, мясновай і мінеральнай сыравіны, характэрную для яе амаль да сярэдзіны XX ст.

Адным з магістральных працэсаў мадэрнізацыі, што падштурхоўваўся прамысловым развіццём, стала урбанізацыя. Горад павінен быў цягнуць да адпаведнай цывілізацыі навакольны сельскі асяродак. Павелічэнне ўдзельнай вагі гарадскога насельніцтва ў Беларусі адбывалася нязначнымі тэмпамі: з 10,4 % у 1863 г. да 11,0 у 1913 г. [7, 59]. Рост гарадоў Беларусі стрымлівалі асаблівасці тэрытарыяльнага размяшчэння і спецыялізацыі мясцовай прамысловасці, а таксама накірунак урадавай палітыкі (умацаванне рысы

аседласці яўрэяў, штучнае абмежаванне надання афіцыйнага статусу горада населеным пунктам і

інш.). У Беларусі менш адчувальна праявіўся ўплыў сялянства на сацыяльную мабільнасць гарадскіх груп жыхароў. На мяжы XIX–XX ст. істотнай была раз'яднанасць сацыяльных працэсаў у горадзе і на вёсцы Беларусі.

Пад уплывам мадэрнізацыі адбываўся працэс трансфармацыі сацыяльнай структуры і сацыяльнай стратыфікацыі беларускага грамадства, фарміраванне класаў буржуазнага грамадства, павялічваўся ўзровень тэрытарыяльнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва. Спадчынны саслоўны статус паступова выцясяняўся індыўдуальным дасягненнем, паглыбілася і ўскладнілася сацыяльная іерархія грамадства. Аднак азначаныя працэсы не завяршыліся ў Беларусі нават падчас імклівых змен у пачатку XX ст. У прамысловасці Беларусі працавала ў пачатку XX ст. 237 тыс. рабочых, што складала толькі каля 3 % ад агульнай колькасці насельніцтва (разам з сем'ямі гэты паказчык быў у некалькі разоў вышэй). На чыгунках колькасць рабочых дасягала 25 тыс. чалавек. Разам з іншымі сферамі народнай гаспадаркі агульная колькасць пастаянных наёмных работнікаў дасягала ў той час 460 тыс. чалавек. Рабочы клас у значнай ступені фарміраваўся не з ліку патомных рабочых, а з учарашніх сялян ці збыдзелых рамеснікаў, гандляроў.

Пад ціскам нарастаючага к канцу XIX ст. беззямелля, вострай ва ўмовах Беларусі аграрнай перанаселенасці, сялянства вымушана было адыходзіць на промыслы, шукаць дадатковыя заробкі па-за межамі сваёй гаспадаркі, вёскі і г. д. Амаль палова сялян значную частку даходаў атрымлівала не праз сельскагаспадарчыя заняткі. Сістэма сацыяльных каштоўнасцей беларускага сялянства да пачатку XX ст. захавала рэліктавыя формы прававых норм, стэрэатыпаў, паводзін і ўяўленняў, якія не адпавядалі новым сацыяльна-эканамічным умовам. У паўсядзённым жыцці сялян шэраг функцый захавала сельская грамада, ва ўсходняй частцы Беларусі – абшчына. Ігнараванне меркаванняў грамады калектыўнай думкай успрымалася надзвычай адмоўна. Сяляне імкнуліся ўдзельнічаць ва ўсіх мерапрыемствах грамады, паколькі яе рашэнні закраналі гаспадарчыя інтарэсы практычна кожнай сям'і. У вёсцы спалучаліся дзве структуры – афіцыйная і нефармальная. У афіцыйнай існавала іерархія кіраўнікоў: стараста, пісар, зборшчык падаткаў і г. д. У нефармальнай структуры дзейнічалі неафіцыйныя лідэры, аўтарытэт якіх быў заснаваны на гаспадарчым і жыццёвым вопыце. Аднак у выніку нарастання мадэрнізацыйных працэсаў архаічны свет сялян паступова разбураецца, знікае іх вера ў нязменнасць вясковага ўкладу.

Больш рэальна змены, што адбыліся ў сацыяльнай стратыфікацыі беларускага грамадства пад уплывам мадэрнізацыйных працэсаў, адлюстроўваюць перамены ў структуры яго заняткаў. Паводле перапісу 1897 г., сярод жыхароў Беларусі 8,15 % іх колькасці складалі асобы, занятыя ў прамысловасці (тут улічаны і прадпрымальнікі, і інжынерна-тэхнічныя работнікі, і рабочыя); 4,9 % – у сферы гандлю; 3,5 % – прыватнай службай, чэлядзь, падзёншчыкі; 1,7 % – на транспарце і ў сувязі; 1,15 % – ранцё; 1,15 % – ваеннаслужачыя; 0,6 % – чыноўнікі; 0,01 % – прадстаўнікі вольных прафесій (вучэбная выхаваўчая дзейнасць, урачэбная і санітарная праца, работа ў сферы навукі, літаратуры і мастацтва, прыватная юрыдычная практыка); 0,05 % – пенсіянеры; 0,04 % – духавенства і 75,1 % – сельскагаспадарчае насельніцтва [3, вып. IV, V, XI, XXII, XXIII, табл. XXI]. Межы многіх сацыяльна-прафесійных груп былі дастаткова ўмоўныя, рухомыя. Адпаведна набыццю пэўнай адукацыі, змены сферы занятасці, чалавек на працягу свайго жыцця мог змяніць некалькі страт у сацыяльна-прафесійнай іерархіі. Аднак саслоўнае паходжанне да канца XIX ст. яшчэ ўплывала на фарміраванне асобных сацыяльных груп.

Выключнае значэнне для лёсу мадэрнізацыі мелі сацыяльна-культурныя трансфармацыі: секулярызацыя адукацыі і пашырэнне пісьменнасці, з'яўленне аўтаномнай асобы, фарміраванне грамадзянскай супольнасці і інш. Паводле падлікаў М. М. Улашчыка, у 1897 г. у Беларусі ўдзельная частка пісьменных людзей сярод дарослых і дзяцей з дзесяці год складала 25,9 % [5, 109], у тым ліку сярод мужчын – 36,4, жанчын – 15,2. Доля

пісьменных у гарадах складала 46 %. Для многіх прадстаўнікоў сялянскага грамадства паступова стала натуральным імкненне даць дзецям адукацыю з мэтай дасягнення сацыяльнага поспеху. У Беларусі ў 60-х гг. XIX – пачатку XX ст. узнікаюць і пашыраюцца легальныя добраахвотныя таварыствы: сельскагаспадарчыя, ашчадныя касы, кааператывы, культурна-асветніцкія, спартыўныя, пажарныя арганізацыі і многія інш. Грамадскія арганізацыі аказвалі станоўчае ўздзеянне на развіццё некаторых сфер эканомікі, пашырэнне рацыяналізацыі метадаў гаспадарання, прафесіяналізацыю розных відаў дзейнасці, распаўсюджванне навуковых ведаў і культуры. Яны садзейнічалі выхаванню грамадзянскай самадзейнасці і самаарганізацыі людзей. Аднак расійскі ўрад, які пайшоў па шляху рэформ, не змог справіцца з радыкалізацыяй грамадскай свядомасці. Пагроза рэвалюцыйнага ўздыму з'яўлялася наступствам выхаду з-пад кантролю мадэрнізацыйных працэсаў. У гэтых умовах урад пайшоў па шляху палітычных рэпрэсій супраць рабочага, сацыялістычнага і нацыянальнага рухаў, а таксама культурнай русіфікацыі. Палітыка была скіравана не на інтэграцыю, а на сегрэгацыю і дыскрымінацыю асобных груп насельніцтва Беларусі (яўрэяў, палякаў, католікаў і інш.).

Мадэрнізацыйныя працэсы ў Беларусі адбываліся нераўнамерна, з неаднолькавай ступенню пранікнення ў розныя сферы жыцця. Палітычныя рэаліі Расійскай імперыі, запозненасць заканадаўчага афармлення падзей у развіцці грамадства прывялі да таго, што сацыяльныя змены адбываліся пасля і ў некаторай адлегласці па часе ад эканамічнай і тэхналагічнай складаючых мадэрнізацыйных працэсаў. Нераўнамернасць выявілася ў рэгіянальных асаблівасцях: заходняя частка Беларусі па многіх паказчыках вылучалася як больш уцягнутая ў працэсы станаўлення індустрыяльнага грамадства. Выхадцы з гэтага рэгіёна першымі накіраваліся ў пошуках працы ў краіны Еўропы і Амерыкі, праявілі большую міграцыйную актыўнасць [6, 120]. Працэсы тэрытарыяльнай мабільнасці апарэджвалі сацыяльную, найбольш кансерватыўнай заставалася сацыяльна-псіхалагічная сфера.

1. *Болбас М. Ф.* Промышленность Белоруссии. 1860–1900. Мн., 1978.
2. *Каспэ С. И.* Империя и модернизация: общая модель и российская специфика. М., 2000.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Спб., 1900–1904. Вып. IV. Виленская губерния. Тетради 1–3; Спб., 1899–1903. Вып. V. Витебская губерния. Тетради 1–3; Спб., 1904. Вып. XI. Гродненская губерния; Спб., 1904. Вып. XXII. Минская губерния; Спб., 1903. Вып. XXIII. Могилевская губерния.
4. *Побережников И. В.* Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л. И. Бородкина. Вып. 8. М., 2002.
5. *Улащик Н. Н.* Грамотность в дореволюционной Белоруссии // История СССР. 1968. № 1.
6. *Ціхаміраў А. В.* Пытанні масавай эміграцыі з Беларусі ў ЗША (80-я гады XIX ст. – 1914 г.) // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларус. канф. гісторыкаў. Мінск, 3–5 лют. 1993 г. У 2 ч. Ч. 1. Мн., 1994.
7. *Шыбека З. В.* Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў). Мн., 1997.